

УДК 327.51(4-11)“1988/1989“

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.7112022.9>

Прегледни рад

*Ненад Ж. Петровић\**

*Институт за стратегијска истраживања, Београд*

## **РАСПАД ИСТОЧНОГ БЛОКА КРАЈЕМ 80-ИХ ГОДИНА 20. ВЕКА ПРЕМА ДОКУМЕНТИМА ССИП**

### **Сажетак**

Чланак третира преломне године за распад Варшавског уговора и судбину социјализма у Источној Европи што је имало одраза на ситуацију у Југославији. Рад је утемељен највише на до сада необјављеним документима дипломатских представништава СФРЈ у Варшави, Прагу и Берлину из 1988-1989. године. Коришћена је и општа литература за тематику хладног рата и послератну историју Европе. После увођења „перестројке“ у СССР-у убрзани су реформски процеси у Пољској која је била најнеуралгичнија тачка Истока. Последично, криза се преливала у друге земље социјалистичког блока централне Европе као што су ЧССР и НДР. Резултат је био тај да је уместо прокламованог реформисаног социјализма наступио неолиберални капитализам прекопиран са Запада.

**Кључне речи:** перестројка, крај хладног рата, Варшавски уговор, Солидарност, социјализам, капитализам

### **УВОД**

Током 60-их, 70-их и 80-их година прошлога века земље социјалистичког система повремено су преживљавале дубоке друштвене и економске кризе праћене турбуленцијама и војним мешањем Москве.\*\* Као особито кризне тачке могу се издвојити

---

\* npetrovic21@yahoo.com

\*\* О послератним односима у Европи и о социјалистичким земљама издвајам литературу: Kenedi 2003; Гедис 2003; Hobsbaum 2004; Lis 2003; Jovanović 1990; Dedijer 1969; Bogetić 1990; Bogetić 2000; Bogetić 2006; Pačkovski 2001.

Пољска, Мађарска, Немачка Демократска Република (НДР) и Чехословачка.<sup>1</sup> Пољска је била једна од најслабијих тачака „совјетске империје“. Дубоки су корени тог анатагонизма према свему што је стизало из Русије и свакако да потичу из периода царизма али нису могли бити уклоњени ни после 1945. године укључивањем Народне Републике Пољске у систем „реалног социјализма“ који је подразумевао припадност Варшавском уговору (ВУ) и Савету за узајамну економску помоћ (СЕВ). Ређале су се турбулентне 1956, 1968, 1970, 1976. да би коначно криза која је почела 1980. године довела до завођења ратног стања. Пољска са почетка осамдесетих била је парадигма слома социјалистичких режима који ће се одиграти крајем исте деценије у читавој Европи. Почевши од 1981. године Пољска је може се рећи била огледна земља на којој се указивао блиски слом социјалистичког система.

### КРАЈ 80-ИХ ГОДИНА У ИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ

Пољска је од почетка 80-их била у непрестаним штрајковима и демонстрацијама који су само тренутно били примирени после државног удара генерала Јарузелског децембра 1981. године. У годишњем извештају о стању у Пољској, Амбасада СФРЈ је опширно дала преглед свих проблема са којима се ова земља суочавала: Дугови иностранству били су у сталном порасту и износили су крајем 1987. године 37,6 милијарди долара, а стопа инфлације 27%. Пољска уједињена радничка партија (ПУРП) изгубила је сваки утицај међу омладином па чак и међу радницима. Антисоцијализам и антисовјетизам су полазиште за претежни део разнолике опозиције. Ово политичко „подземље“ широко је распрострањено и утицајно у друштву. Конгрес САД доделио је покрету Солидарност (*Solidarność*) помоћ од милион долара. Међутим, међународни положај Пољске се побољшао посетом генерала Јарузелског Италији и Ватикану, а посебно одлуком америчког председника Регана да Пољској врати клаузулу најповлашћеније нације у економској размени која је била укинута после државног удара. У погледу спољнотрговинске размене постигнут је значајан раст извоза пре свега са земљама СЕВ (А МСПС, ССИП, Пољска 1988, ф. 53, кл. 2, бр. 45592).

Из редова присталица удара и заговорника чврсте руке јавиле су се критике због постепеног попуштања пред акцијама

---

<sup>1</sup> О кризама у овим земљама: Петровић 2007; Петровић 2008; Петровић 2010а; Петровић 2010б; Петровић 2012; Петровић 2020; Петровић 2021; Stambolija 2014.

Солидарности и Католичке цркве. Група од 27 генерала углавном ратних ветерана упутила је писмо Јарузелском у коме осуђују процес либерализације, социјално раслојавање друштва и рестаурацију капитализма. (А МСПС, ССИП, Пољска 1988, ф. 53, кл. 2, бр. 416970) (Амбасада СФРЈ Варшава–ССИП 1988).<sup>2</sup> После смиривања ситуације средином 80-их, управо је 1988. година означила нови замајац кризе који ће завршити у слому реалног социјализма не само у Пољској него и у осталим земљама. О дубини кризе може се наслутити из дипломатских извештаја који су из Варшаве упућивани Београду. После више година мировања синдикални покрет се активирао штрајком радника у железари Лењин у Бидгошћу који је обустављен након интервенције милиције. Болеслав Кулски, потпредседник владе позвао је југословенског дипломату Пухарића да би га информисао о ситуацији. Том приликом је протествовао због извештавања дела југословенских медија који су злурадо пратили догађаје и били на линији „најреакционарније западне штампе“. Ово према речима Кулског „изазива разочарење, јер су због сличности ситуација у обим (СИС) земљама, очекивали више разумјевања и респекта према објективним и сложеним увјетима провођења реформе у Пољској.“ Из информација које је потпредседник владе дао произашло би да је опозиција оличена у Солидарности и другим групама подстицана са Запада, али је у земљи без ослонаца у радничкој класи и народу а такође и држање Католичке цркве било је конструктивно (А МСПС, ССИП, Пољска, 1988, ф. 53, кл. 4, бр. 421593) (Амбасада Варшава–ССИП 1988). У анализи догађаја који су уследили чинило се да бива потврђен претходни оптимизам: На пленуму ЦК ПУРП-а извршене су кадровске промене које су према замисли Јарузелског требало да допринесу оздрављењу укупне политичке и економске слике. Потом су уследили локални избори

2 У истом допису извештава се о демонстрацијама поводом годишњице стрељања пољских официра и војника у Катинској шуми и захтева за пуном истином о том догађају. Такође и о стварању паралелног комитета за обележавање угушивања устанка у Варшавском гету. Група од 46 угледних пољских Јевреја међу којима је поменути режисер Анджеј Вајда, није била задовољна саставом званичног комитета за обележавање овог догађаја па је основала свој. Алтернативни јеврејски комитет подржан од јеврејских организација у САД тражио је јавно признање да су Пољаци током рата и окупације учествовали са Немцима у ликвидацији Јевреја на тлу Пољске. Ово је суштински представљало тражење јавног покајања Пољске и Пољака за саучествовање у холокаусту. У време владавине војне хунте генерала Јарузелског у Француској је био приказан филм Shoah (хебрејски назив за холокауст) који говори о страдању Јевреја у Пољској где је пољско друштво оптуживано за саучесништво у овом геноциду. Пољска влада је због овога уручила демарш француској влади. Током 2019. године пољски Сејм је донео закон по коме се санкционише као кривично дело свако јавно иступање којим би се Пољска и Пољаци виктимизовали као саучесници у холокаусту.

на којима је у целини гледано изашло око 55% уписаних бирача што иако је било десетак процената мање него на изборима за Сејм пре две године ипак се могло сматрати за успех у околностима опадања животног стандарда, пораста цена и инфлације. Међутим, овај земаљски просек био је статистичка варка јер је постигнут већим изласком по малим местима док су главни индустријски центри у којима је био снажан отпор режиму имали ниску излазност: Гдањск 27,5%, Шћећин 37,9%, Краков 46,4%, Лођ 47,4% и Варшава 49,2%. Излазак одн. неизлазак на изборе у таквом систему, како оцењује Пухарић, значи однос према власти и њеној политици (А МСПС, ССИП, Пољска, 1988, ф. 53, кл. 5, бр. 428329) (Амбасада Варшава–ССИП 1988).<sup>3</sup>

\*

Друга неуралгична тачка ВУ била је Чехословачка. После интервенције групе земаља Варшавског уговора 1968. године наступио је процес „нормализације“ у којем су политички чиниоци покушавали стабилизovati друштво и потиснути тенденције „Прашког пролећа“ које су водиле ка изласку Чехословачке из ВУ и напуштању социјализма. Масовном репресијом и онемогућавањем слободног изражавања у томе се успевало све до 1989. године и „баршунасте“ („плишане“) револуције. Било је и пре *Повеље 77* покушаја да се упућивањем дописа и петиција највишим државним телима покрену питања од важности за друштво. Међутим, *Повеља* је значајна по томе што је настала у време после усвајања завршног акта Конференције о европској безбедности и сарадњи (КЕБС) у Хелсинкију 1975. године, где су посебим документом истакнута људска права а све се потписнице, међу којима и социјалистичке државе, обавезале на поштовање истих. Група дисидената у Чехословачкој покушала је да на темељу тога покрене ширу акцију. То је био први масовнији покрет против режима након гушења „Прашког пролећа“ 1968–1969. године (List 2015).

Од 1986. године са новим генералним секретаром КП СС Михаилом Горбачовим нова струјања почела су да се осећају и у првој земљи социјализма. Наступила је *перестројка* која је требало да реформише, већ дубоко зашао у кризу, систем државног руковођења привредом и тоталитарног притиска над друштвом. У таквим

---

3 Као и у Југославији и у Пољској су се заваравали персоналним променама које све и када су биле паметне више нису могле да придобију људе који су били сити поретка који им је дозлогрдио.

околностима дисиденти у Чехословачкој обележили су двадесету годишњицу војне интервенције најмасовнијим демонстрацијама. Иако је партијско-државни врх настојао да парира и у складу са својим апсолутним монополом над средствима информисања неутралише незадовољство, он у томе није имао потпун успех. У извештају Амбасаде СФРЈ из Прага наводи се како је нова политика Кремља на изванредан начин охрабривала дисиденте јер су могли тврдити како између онога што су они започели Прашким пролећем и актуелних кретања у СССР-у и другим социјалистичким земљама нема битних разлика. Режим устоличен војном интервенцијом није одступао од своје оцене догађаја и истрајавао је на томе да се радило о контрареволуцији. Међутим, како се констатује у истом извештају, упркос видног настојања штампе и телевизије да дискредитује дисиденте и обесхрабри окупљања, у Прагу и још неким местима дошло је до демонстрација. На централном прашком Тргу светог Вацлава 21. августа окупило се око две хиљаде, махом, младих људи. Узвикиване су пароле попут „Хоћемо слободу“ и сл. Исказивало се незадовољство присуством Советске армије у ЧССР. Снаге милиције су држале скуп под контролом али је било ново то што су избегавали да користе силу. Само најгласнији су били приведени. Домаћа средства информисања известила су јавност да су „појединци покушали деструктивне акције према унапред припремљеном сценарију.“ Новине су регистровале да су власти СССР-а, у којем је у том тренутку друштвена либерализација била одмакла испред Чехословачке, забраниле демонстрације Демократског савеза у Москви (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1988, ф. 18, кл. 6, бр. 435415) (Амбасада СФРЈ Праг–ССИП 1988).<sup>4</sup> У каснијем извештају о политичким кретањима у Чехословачкој дају се ширира објашњења догађаја. Главног покретача обележавања годишњице интервенције треба тражити у „повељашима“ односно дисидентима који су водили акцију око Повеље 77 иако су привидно акцију водиле неке новостворене мировне организације. Још почетком августа у разним деловима земље ширени су леци којима се позивало на окупљања под паролама против политике Комунистичке партије Чехословачке (КПЧ), против савезништва са СССР, истичани су захтеви за демократијом, оцењивано је да је 1968. године Чехословачка окупирана и тражена је одговорност за руководиоце који су „издали земљу“. Леци су потписивани са „Чешка

4 Код податка о забрани скупа у Москви из контекста би следило да су руски опозиционари хтели да осуде интервенцију из 1968. године и да се солидаришу са демонстрантима у ЧССР.

деца“. На демонстрацијама у Прагу учествовало је и неколико припадника италијанске Радикалне партије који су протерани из земље. У извештају се даље констатује да су званичници очекивали демонстрације али су били изненађени добром организацијом и великим одзивом омладине. Према њиховим оценама домаћа опозиција је остварила сарадњу са западним центрима. У поређењу са ранијим демонстрацијама сада су биле присутније тенденције изазивања сукоба са органима безбедности (А МСПС, Чехословачка, 1988, ф. 18, кл. 6, бр. 438316) (Амбасада СФРЈ Праг-ССИП 1988).<sup>5</sup> До краја године биле су једном месечно одржаване демонстрације на Тргу светог Вацлава а посебно су биле масовне приликом обележавања седамдесетогодишњице проглашења прве Чехословачке републике 28. октобра и на четрдесетогодишњицу усвајања Декларације о људским правима УН 10. децембра 1988. године. Овај последњи скуп је по први пут био званично пријављен и одобрен. Претходне демонстрације поводом годишњице стварања заједничке државе Чеха и Словака биле су напротив забрањене а милиција је растерала окупљене и неке ухапсила (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1988, ф. 19, кл. 7, бр. 450770) (Амбасада СФРЈ Праг-ССИП 1988).<sup>6</sup>

У Чехословачкој нису сви оправдавали нови курс Москве. Први критички напис о перестројци изашао је у недељнику савеза књижевника а у њему ауторка констатује симптоме типичне за прелазно стање друштва које напушта дотадашње вредности и трага за другим: хаотичност, довођење у питање вредности система, једнострана критика претходног периода (особито Стаљина), истицање нових вредности које су директно супротне марксизму-лењинизму... (А МСПС, ССИП, ЧССР, 1988, ф. 19, кл. 9, бр. 435496) (Амбасада СФРЈ Праг-ССИП 1988).

---

5 Италијанска „Транснационална радикална партија“ тешко би се могла прецизно дефинисати на политичком спектру. Свакако антикомунистичка али сигурно не десничарска већ пре анархистичка. Више од свог програма пажњу је привлачила разним перформансима и провокацијама у шта су спадале и акције иза Гвоздене завесе. У оно време пажњу је привукла тиме што је порно звезда Ћићолина (*Cicciolina*) као њен кандидат изабрана у Парламент Италије. На почетку вишестраначја у Југославији њен лидер Марко Панела (*Marco Panella*) био је гост једне трибине у Дому омладине коју је водио редитељ Лазар Стојановић.

6 У извештају се каже да је на демонстрацијама 10. децембра према западним медијима било окупљено три хиљаде људи док је прашка штампа известила да је било 1.500. У руководству ЧССР по први пут испољене су разлике у погледу захтева опозиције.

\*

Још једна земља источног блока привлачила је пажњу крајем осамдесетих. То је била најзападнија тачка „совјетске империје“ и испоставиће се место које ће симболично обележити сламање европског социјализма. Синтагма „пад Берлинског зида“ означава стварни крај „кратког двадесетог века“ који је трајао од 1914. до 1989. године (Hobsbaum 2004). Због своје специфичности стварно окупиране и поражене земље (за разлику од Пољске и Чехословачке које су 1945. године ослобођене од нацистичке окупације али су се могле сматрати „окупираним“ само у смислу насилног увлачења у поредак диктиран из Москве) овде је систем био најрепресивнији од свих европских реалсоцијалистичких диктатура. Парадоксално, у том најрепресивнијем систему владао је највиши животни стандард на коме су могли позавидети чак и грађани Чехословачке, Пољске и Мађарске а да се не говори о разлици у односу на СССР, Бугарску и Румунију. И у НДР се од почетка 1988. године почело опажати ново кретање. У извештају из Берлина констатује се како привреда НДР-а није у протеклој години испунила зацртани план што је довело до неуобичајених полемика и прозивки на Политбироу. Међутим, што је било још важније: „Отварањем према СРН али пре свега под утицајем `перестројке` НДР прошле године повукла доста потеза на линији демократизације у унутрашњем животу (укидање смртне казне, генерална амнестија и др.). Паралелно дошло до активирања снага које се без сумње могу сврстати у опозицију садашњем режиму без обзира да ли желе даљу демократизацију у НДР (људска права, екологија, `перестројка`) или желе напустити НДР и преселити се у СРН“ (А МСПС, ССИП, НДР, 1988, ф. 49, кл. 1, бр. 43056) (Амбасада СФРЈ Праг–ССИП 1988).<sup>7</sup> Центар окупљања незадовољника постаје црква која се намеће као фактор који жели учешће у политичком животу. Забележене су и демонстрације поводом годишњице погибије Розе Луксембург и Карла Либкнехта 1919. године када је осим званичне манифестације која је окупила 200.000 становника Берлина, дисидентска опозиција организовала паралелну акцију на којој су пароле одударале од режимских. Истакнуте су речи Розе Луксамбург: „Слобода значи слободу за оне који другачије мисле“ – што је у том тренутку значило критику владајуће политике. Полиција је привела стотинак учесника ове

7 „Неки елементи унутрашњег развоја НДР-а“. Под „отварањем према СРН“ мисли се на прву посету неког званичника ДДР-а СР Немачкој. Наиме, 1987. године Ерих Хонекер, челни човек партије и државе, службено је посетио Бон.

манифестације а радило се о млађим људима и интелектуалцима, који су се већ дуже времена окупљали око протестантске црквене општине Црква Сиона (*Zionskirche*) чије учење је идентично пацифизму и алтернативним покретима на Западу. Међутим, за разлику од чехословачког случаја где су органи присиле олабавили репресију у односу на не тако давна времена – у НДР се десило обрнуто (А МСПС, ССИП, НДР, 1988, ф. 49, кл. 1, бр. 43056). У Берлину је и раније долазило до сличних акција попут убацивања у првомајске поворке са сопственим паролама све до мањих демонстрирања испред Бранденбуршке капије када су органи полиције благо реаговали. Овога пута се енергично наступило масовним хапшењем иако демонстранти нису нарушавали ред и мир, против неких су покренути кривични поступци а против других извршена протеривања у СРН. Процеси су експресно спроведени тако да је Амбасада врло брзо известила да су петорици учесника у демонстрацијама изречене казне од два месеца до једне године затвора због деликта „суделовање у комплоту“ док је социолог Вера Воленбергер (*Wollenberger*) која је деловала у оквиру протестантске цркве добила казну од шест месеци затвора. Најављена су суђења седморици припадника мировног, еколошког и покрета за људска права који су оптужени за повезаност за обавештајним круговима Западног Берлина а радило се о повезаности са странком Зелени у СРН (А МСПС, ССИП, НДР, 1988, ф. 49, кл. 1, бр. 44556. Амбасада СФРЈ Берлин–ССИП, 29.1.1988.). Ово се може објаснити тиме што је руководство у Берлину нерадо гледало на нову политику Кремља, видећи у „неконтролисаном преливању перестројке“ опасност по себе. Због савезничких односа незадовољство се није смело јавно исказивати али је тињало (А МСПС, ССИП, НДР, 1988, ф. 49, кл. 1, бр. 43056).<sup>8</sup>

Односи државе са црквом у НДР пролазили су у то време кроз кризу о чему сведочи низ докумената (А МСПС, ССИП, НДР, 1988, ф. 49, кл. 2, бр. 48256; бр. 414119; кл. 14, бр. 438543). За разлику од Пољске као готово једноконфесионалне земље у НДР је деловало више црквених претежно протестантских организација као и Католичка црква која је окупљала мањину верника. Већи проблем комунистичким властима представљале су поједине протестантске цркве које су у својим просторијама омогућавале иступања која нису верског већ политичког карактера. Један партијски руководилац је

8 Књига Михаила Горбачова *Промене-нови начин мишљења за нашу земљу и за цели свет* била је преведена и публикована у Берлину у тиражу од 40.000 примерака и наводно разграбљена иако је нико није видео у књижарама. На представљању књиге у Амбасади СССР није се појавио нико од највиших руководилаца НДР.

свом саговорнику из југословенске амбасаде рекао да: „(...) цркви мора бити јасно да она егзистира у социјалистичкој држави, да гледа свој посао у тој реалности, те да држава и партија неће дозволити да се црква понаша као држава у држави (...)“ (А МСПС, ССИП, НДР, 1988, ф. 49, кл. 2, бр. 48256) (Амбасада СФРЈ Берлин–ССИП 1988).<sup>9</sup>

Синод савеза евангелистичких цркава у НДР-у закључио је да се погоршавају односи државе са протестантским заједницама. Као разлози су наведени: одсуство дијалога о важним питањима, цензура црквене штампе, дискриминација приликом одобравања путовања у иностранство, недовољна правна сигурност. И званични партијски лист *Нова Немачка* (*Neues Deutschland*) известио је коментаришући одлуке Синода да су на овом скупу била присутна контроверзна мишљења али није хтео да пренесе критичке тонове који су се тамо чули. Власти нису дозволиле страним новинарима да извештавају са Синода. То је поново покренуло медијски рат две Немачке: СР Немачка је оптуживала власти НДР да крше Хелсиншки документ а влада у Источном Берлину је оценила овакве реакције Бона као мешање у унутрашње ствари суверене државе (А МСПС, ССИП, НДР, 1988, ф. 49, кл. 14, бр. 438543) (Амбасада СФРЈ Берлин–ССИП 1988).

Као знак да се приближава политичка олуја може се узети и повећано интересовање грађана НДР за добијање дозвола за иселење у СРН. Посебно су алармантни били случајеви упада читавих породица у амбасаде западних земаља где су тражили азил. У више случајева све се завршавало нагодбом да напусте просторије дипломатских представништава и без кажњавања добију иселење у СРН. Међутим, у последњем случају иако је група од 17 држављана НДР која је три дана боравила у амбасади Данске добила иста таква уверавања били су ухапшени и њих седам (жене и деца су изузети) изведени су пред суд (А МСПС, ССИП, НДР, 1988, ф. 49, кл. 8, бр. 439707) (Амбасада Берлин–ССИП 1988).<sup>10</sup>

9 Односи државе и цркве су проблем који превазилази оквире овог рада али морамо напоменути да мишљење овог партијског апаратчика о немешању цркве у државне послове и обратно ма колико било савремено може важити само за оне режиме који су толерантни док ћутање верских великодостојника о кршењу људских права у полицијским и тоталитарним режимима зарад „немешања“ нема морално оправдање.

10 На крају депеше наводи се да Амбасада, не желећи да буде доведена у неугодан положај, предузима мере да се такав упад тражилаца азила у југословенско посланство онемогући.

\*

Истовремено, „социјалистичкосамоуправни“ режим у СФРЈ није увиђао да облаци који се надвијају над поретком у Источној Европи могу представљати погибелъ и по њега. Иако и сама суочена са великим политичким и економским проблемима који су постали видљиви и акутни после Титове смрти (демонстрације Албанаца 1981. године и њихов покрет за Републику Косово, велики спољни дуг и незапосленост, оживљавање свих до тада пригушених национализма...). Југославија одн. њен врх и даље се надмено понашао у покушају да препоручи и „извезе“ свој систем на Исток као спасоносни лек. У реформама које је започео Горбачов а обазриво следиле поједине земље реалног социјализма видело се прихватање нашег „самоуправног“ система у чему је било тријумфализма са југословенске стране. Запад је напротив, био опрезан и чак неповерљив према било каквом побољшавању (демократизацији) социјализма. О томе на пример говори извештај Амбасаде СФРЈ у Бечу која преноси мишљење првог секретара у политичком одељењу Британске амбасаде Р. Бауена (*Bowena*) да нико у политичким круговима Лондона не гаји илузију да ће чак и у случају потпуног успеха перестројке Совјетски Савез постати либерална држава грађанског типа. Свестан тога Запад, одн. САД, се пита да ли је можда боље да перестројка пропадне јер би повратак на конзервативну политику могао представљати повратак на предвидљиво одн. на „мање зло“ (А МСПС, ССИП, СССР, 1988, ф. 64, кл. 2, бр. 41849) (Амбасада Беч–ССИП 1988).

У таквим условима дошло је до посете генералног секретара КП СС, Михаила Горбачова, Југославији која је пала у јако незгодном тренутку по госта услед избијања сукоба у Азербејџану одн. у Аутономној области Нагорно Карабах. О припремама и току ове важне посете сачувано је обиље докумената (А МСПС, ССИП, СССР, 1988, ф. 64, кл. 9, бр. 414434; кл. 10, бр. 427993).<sup>11</sup>

Посета Горбачова остварена је од 14. до 18. марта 1988. године на позив Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ. Осим разговора у врху федерације са Лазаром Мојсовим као председником Председништва СФРЈ и Бошком Крунићем као председником Председништва ЦК СКЈ, Горбачов се сусрео

---

11 Циркуларна информација упућена свим амбасадама СФРЈ у Европи и свету од 28. марта 1988. где су сумирани резултати посете. Белешка о разговору Петра Грачанина (председника Председништва СР Србије) и Слободана Милошевића (председника ЦК СКС) са Горбачовом као и текстови здравица Милошевића и Горбачова на свечаном ручку у Председништву Србије.

одвојено и са руководством СР Србије, Словеније и Хрватске а посетио је и неке радне колективе. У разговорима је покушано да се нађе решење за југословенски висок суфицит у трговинској размени са СССР-ом. Али, најважнија је била политичка димензија где се истицало да високи гост оцењује перестројку као „револуционарни препород и враћање вредности лењинске концепције социјализма“ а самоуправљање у предузећима сматра као најважнију карактеристику нове политике коју је спроводио. Посета Горбачова СФРЈ превазилази размере билатерале и спада у ред међународних догађаја од посебног значаја – истицало се у допису ССИП-а дипломатско-конзуларним представништвима (А МСПС, ССИП, СССР, 1988, ф. 64, кл. 9, бр. 414434). Слично су били интонирани разговори руководства СР Србије са Горбачовим. И овде је поменут високи суфицит у спољнотрговинској размени у којем је удео привреде из СР Србије износио више од 40%. Споменута је у том контексту могућност изградње метроа у Београду као средство за балансирање совјетског дуга. А на свечаној вечери одржаној у част генералног секретара КП СС, Слободан Милошевић је истицао неминовност победе социјализма у свету као законитост у развоју човечанства, да Србија интензивно трага за изласком из тешкоћа у економском развоју и решењем неких негативних уставних решења а посебно „контрареволуције на Косову“. У одговору на здравицу, Горбачов се захвалио истичући топлину пријема и културно-историјске везе Јужних Словена и Русије а посебно Срба и Руса: „Мислим, другови, да ћете се сложити да код сваког Руса и Србина постоји генетска предодређеност за благонаклоност и тежњу пријатељству“ (А МСПС, ССИП, СССР, 1988, ф. 64, кл. 10, бр. 427993).

Југословенска политичка елита могла је да се уљуљукује констатацијама, које у том тренутку нису биле без основа, како је модел самоуправљања почео да се, додуше стидљиво, примењује као лек у Чехословачкој. Наиме, Федерална скупштина ЧССР је 14. јуна 1988. године усвојила Закон о државним предузећима којим је санкционисана самосталнија улога предузећа и јачање њихове одговорности. Уведен је нови појам социјалистичке „општедруштвене својине“ а увођени су елементи тржишта кроз нову дефиницију предузећа као „социјалистичког робног произвођача“. Новина је била увођење органа самоуправљања као што су Скупштина и Савет предузећа који одлучују о расподели добити, избору и опозиву директора. Законом се отварао простор за самосталне везе предузећа са партнерима из земаља СЕВ и

других социјалистичких земаља (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1988, ф. 19, кл. 1, бр. 427188) (Амбасада СФРЈ Праг–ССИП 1988). Чехословачка је припадала кругу источноевропских земаља које су спроводиле рестриктивну политику задуживања у иностранству, пре свега на Западу. Тако да је имала релативно низак дуг према западним повериоцима док је рачунајући потраживања према земаљама Трећег света у суштини имала поравнат девизни биланс. Са отпочињањем реформе и оријентацијом на модернизацију производње рестрикције у задуживању биле су одбачене. ЧССР је желела да привуче инвестиције страног капитала путем заједничких улагања али и путем задуживања. Тако је дошло до узимања кредита од 150 милиона долара од конзорцијума који су чиниле 15 немачких, аустријских и јапанских банака (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1988, ф. 19, кл. 5, бр. 432724) (Амбасада СФРЈ Праг–ССИП 1988).<sup>12</sup>

## РАСПЛЕТ 1989. ГОДИНЕ

### Пољска

Година која је обележила крај прошлог столећа била је свакако 1989. Те године догађаји у социјалистичком свету одвијали су се муњевитом брзином и довели су до пада ових система. Међутим, тај домино ефекат дуго се припремао и почео је како смо видели у Пољској. Према годишњем извештају Амбасаде СФРЈ у Варшави за 1988., након шестогодишњег релативног мира штрајкови који су захватили Пољску од августа месеца довели су практично до легализације Солидарности. Такође је настављено јачање положаја Католичке цркве, традиционално важног фактора у пољском друштву. Она је постала „неоспорни национални арбитар“. Иностранци дугови премашили су 40 милијарди долара.<sup>13</sup> По први пут у Пољској влада је поднела оставку. Углед ПУРП-а наставио је да опада. „Марксизам као идеологија и социјализам као уређење, односно систем нису у Пољској никада ухватили дубље корене.“ Због свега тога руководство Пољске је упутило предлог синдикалном покрету Солидарност о организовању *округлог стола* како би се у непосредном дијалогу потражио излаз из дубоке кризе (А МСПС, ССИП, Пољска, 1989, ф. 48, кл. 1, бр. 47111).

Политички процес који је омогућен новом политиком Москве („перестројка“) у Пољској је прекорачио идеолошки Рубикон на јануарском Десетом пленуму ЦК ПУРП-а када је донета тешка

---

12 У извештају се тврди да је кредит добијен под „веома повољним условима“.

13 Тадашњи спољни дуг СФРЈ износио је око 20 милијарди долара и сматрао се високим.

одлука да се уведе политички плурализам. Овакав расплет је у извештајима југословенских дипломата хваљен и оцењиван као храбар искорак. Такође се наглашавало да одлука није донета једнодушно већ прегласавањем те да у врху партије остаје добар број противника напуштања дотадашњег једнопартијског система (А МСПС, ССИП, Пољска, 1989, ф. 48, кл. 48, кл. 1, бр. 42620 и 42856).<sup>14</sup>

Истовремено са овим у Југославији су се дешавали политички процеси које је пољска страна пратила и оцењивала. Међутим, по нашем уверењу то су били процеси у потпуној супротности од тренда у Источној Европи охрабреног променама у СССР-у. У Србији је бујао популизам и национализам упоредо са левим догматизмом који је на успешан начин спојио и у пракси применио тадашњи Савез комуниста Србије (потоња Социјалистичка партија Србије) на челу са Слободаном Милошевићем који је израстао у харизматског лидера српског народа. Тако је на пример митинг испред Савезне скупштине одржан 28. фебруара 1989. године – организован од стране руководства СР Србије тако што су доведени запослени, ученици и студенти да траже хапшење Азема Власија, високог партијског руководиоца Покрајине Косово - потпуно одударао од духа промена које су захватале земље реалног социјализма. У нашем случају се пре могло говорити о ретроградном процесу повратка на свемоћ једне партије, свемоћ која је у нашем систему била ипак мекша и расплинутија у односу на Исток. У једном извештају из Варшаве, износи се виђење двојице саговорника из пољског МИП-а који су „завиљени свешћу милионске (СИС) масе која се јуче окупила на митингу у Београду, да није било већих инцидената или грубих напада на милицију и сл. То сведочи о зрелости маса (...)“ (А МСПС, ССИП, Пољска, 1989, ф. 48, кл. 2, бр. 49213).<sup>15</sup>

У Пољској су догађаји текли великом брзином. Најпре је успешно организован Округли сто власти и опозиције, потом су извршене промене Устава и закона па спроведени избори за Сејм који су донели „сензацију“. Наиме, до тада неприкосновена коалиција коју су чинили ПУРП и два небитна партнера тек да се прикаже да

14 Извештај Амбасаде-ССИП-у од 20. јануара и „Забелешка о разговору савезног секретара Будимира Лончара са министром иностраних послова Пољске Томажом Олеховским 17. јануара 1989. на завршној конференцији КЕБС-а у Бечу“.

15 Наравно да инцидент није било када је „спонтано окупљање“ било организовано од стране партијских трансмисија попут Социјалистичког савеза, Савеза омладине, преко директора предузећа и фабрика. Што сведочи заправо о незрелости маса које уместо да решења за кризу потраже у борби за увођење демократских институција пружају подршку националном социјалисти који обнавља праксу стаљинизма.

постоји неки плурализам (Селјачка странка и Демократска странка) претрпела је катастрофалан пораз. Опозициони блок предвођен покретом Солидарност победио је на изборима убедљиво и тиме је немогуће постало могуће: један социјалистички тврдокоран режим смењен је мирним путем на изборима али након деценија рвања са њим читавог пољског народа (А МСПС, ССИП, Пољска, 1989, ф. 48, кл. 2, бр. 49391; кл. 5, бр. 424131 и 425019).<sup>16</sup>

### Немачка Демократска Република

Режим у Берлину због многих својих одлика чинио се најчвршћим у Источном блоку. Пре свега радило се о држави насталој као резултат победе СССР-а (заједно са осталим силама коалиције у Другом светском рату) и као такве московског улога у хазарду европске равнотеже. Земља која је у геополитичком одмеравању била важан тас на глобалној ваги хладног рата. Чинило се да је *Берлински зид* неразрушиви симбол свог времена. НДР је била најистуренија тачка Варшавског уговора према Западу, земља са великим војним присуством Совјетске армије. Осим тога то је била и економски најразвијенија земља реалног социјализма са високим стандардом али ипак знатно нижим од СРН. Као не најмање важан фактор стоји свеprisутна државна безбедност STASI која је важила за истурену филијалу КГБ пре свега према СР Немачкој. Иако су све социјалистичке државе остваривале потпуну политичку контролу над својим поданицима чинило се да је Штази нешто посебно у том мрачном играоказу те да у случају угрожавања поретка сигурно неће оманути. Што се тиче ширине и методе надзора над становништвом докази који су испливали убрзо након детронизације режима потпуно су потврдили претпоставке о свеопштем ухођењу. Архиве Штазија откриле су свету једну киклопску машинерију тоталитаризма у пуном сјају. Чинило се немогућим да у НДР до промена дође без огромних људских жртава. Међутим, показало се да је овај режим који се споља чинио толико чврст „шпатам пао“ буквално у једној пијаној ноћи масовног одушевљења. Наравно, догађаји су иза кулиса од раније били припремани.

Године 1988. и 1989. године обележавао се двоструки јубилеј: 70. годишњица стварања Комунистичке партије Немачке (поникле из револуционарне групе Спартак) и 40. годишњица од оснивања

---

16 Амбасада у Варшави-ССИП, 6. март (о Округлом столу); Амбасада у Варшави-ССИП, 7. јун (оцена резултата избора); Амбасада у Москви-ССИП, 13. јун 1989. године (совјетске оцене догађаја у Пољској).

НДР. Јединствена социјалистичка партија Немачке (*Sozialistische Einheit Partei Deutschland*) баштинила је револуционарну традицију КПН и имала је пуно разлога да себе сматра успешном у изградњи социјализма. Унутар земаља Источног блока НДР је била далеко одмакла од свих осталих, чак и од свог послератног формалног окупатора СССР-а (1945–1949). О томе је говорио и Ерих Хонекер на свечаности јубилеја КПН. Он је том приликом одбацио „перестројку“ и „гласност“, одбио је прелазак на тржишну привреду као неспојиву са планском привредом социјализма. Било је то смело удаљавање од „Великог Брата“ (А МСПС, ССИП, НДР, 1989, ф. 44, кл. 1, бр. 4739).

Међутим, током године развој догађаја у СССР-у, Мађарској и Пољској као и унутрашњи притисак са улице али и нека престројавања унутар врха режима довела су до онога што је обележило крај прошлог века и прерасло у општеприхваћену синтагму „Пад Берлинског зида“.

НДР од свог оснивања није била усамљенија – констатује извештај Амбасаде. (А МСПС, ССИП, НДР, 1989, ф. 44, кл. 2, бр. 413119) (Амбасада СФРЈ Берлин–ССИП 1989). Уз одраније присутне притиске и широку пропаганду из СРН (гледаност њених телевизија у НДР била је свеопшта) сада се придружило бојкотовање из Москве и других источних центара. Једини савезници НДР тада су била руководства Чехословачке и Румуније. У лето те године ударац руководству у Источном Берлину задала је координирана акција Бона и Будимпеште да се створи криза масовним емигрирањем из земље. Наиме, НДР и Мађарска су имале уговор да ова друга не пропушта држављане НДР у Аустрију. Као и друге земље Истока, НДР је ограничавала право на путовање у иностранство само на савезничке земље. У јулу и августу 1989. године изазвана је криза масовним одласком грађана НДР преко Мађарске у Аустрију а одатле у СРН. Медији из СРН позивали су и охрабривали Немце из НДР да напуштају земљу проласком кроз Мађарску. Њиховим прихватом у сабирним центрима ствар се додатно пропагандно експлоатисала и остваривало се повратно дејство. Тензија се смишљено створила и великим бројем оних који су запосели Мисију СРН у Источном Берлину тражећи дозволу за усељење.

У једном обимном извештају процењује се политички положај НДР настао свим овим догађајима. Као узроци за широко незадовољство пре свега младих наводи се да су нове генерације стасале у другачијим околностима и да не прихватају више старе идеолошке матрице. Оне су масовно окренуте Западу, под

утицајем западних медија и културе оне неће више да заостају и руководе се старим политичким паролама. Констатује се и врло агресиван приступ СРН. Када социолошки разврстава популацију НДР, извештај говори о пет категорија (ми бисмо рекли сталежа) становништва. На првом месту је партијско-државна врхушка која не жели било шта да мења и терорише народ пропагандом о животу у најбољем могућем систему. Друга је партијска база од 2,2 милиона чланова која је привилегована и дисциплиновано спроводи политику.<sup>17</sup> На трећем месту налази се врхунска интелигенција (стручњаци, научници) која је такође добро материјално ситуирана и купљена привилегијом да може повремено службено путовати на Запад. Таква интелигенција и не помишља да се стави на чело опозиције. Четврту групу чини протестантска црква која никада није имала политичке амбиције. Последњу, пету категорију чине стручни радници, техничка и средња интелигенција - они немају никаквог додира са претходна четири сталежа. Њихова амбиција је да се иселе у СРН (А МСПС, ССИП, НДР, 1989, ф. 44, кл. 3, бр. 433419) (Амбасада СФРЈ Берлин–ССИП 1989). У документу се то јасно не каже али произилази да је ова последња категорија потенцијални носилац побуне и промена. Као предводник захтева за променама издвојио се „Нови форум“, разнородна групација чија је политичка платформа била: слобода штампе, људска права, слобода окупљања и политичког деловања, слобода кретања... Наводно ова организација имала је преко педесет хиљада чланова (А МСПС, ССИП, НДР, 1989, ф. 44, кл. 5, бр. 442102) (Амбасада СФРЈ Берлин–ССИП 1989).

До мањих мирних демонстрација у Берлину и Лајпцигу долазило је спорадично и претходних година. Обично су коришћене државне манифестације да се групе дисидентата са својим паролама убацују у званичне поворке. Међутим, до масовних демонстрација је дошло на прослави 40. годишњице оснивања НДР, 9. октобра 1989. године. Полиција је интервенисала а протести су настављени наредних дана што је довело до најозбиљније кризе режима. Горбачов је приликом ове прославе боравио у Берлину и отворено позвао руководство НДР да крене путем реформи. Режим се нашао усамљен али ипак није јасно да ли је морао да капитулира? Најпре је на седници Централног комитета Ерих Хонекер поднео оставку на водећа места у партији и влади да би га наследио реформама склон Егон Кренц. Нова влада најавила је опрезну промену политике и

---

17 Толико дисциплиновано да се нико неће успротивити наглом заокрету до кога је дошло у новембру.

ништа није наговештавало муњевити расплет који је уследио 9. новембра управо на дан када је 1918. године проглашена Република а под нацистима извршена „Кристална ноћ“. Да ли је ово све могло бити случајно подударење?

„Синоћна одлука власти у НДР да отвори границе претворила се у прави народни празник – целу ноћ становници оба дела Берлина прелазили су из једног у други преко до сада тешко чуваних граничних прелаза, док је гранична полиција све то мирно посматрала. На улицама се немилице пио шампањац а неки локали (McDonald) давали су и храну бесплатно. Сви су стално понављали `ово је невероватно, ово је невероватно`“ (А МСПС, ССИП, НДР, 1989, ф. 44, кл. 6, бр. 445161) (Војна мисија СФРЈ Западни Берлин–ССИП 1989).

Шта се заправо догодило? Девог новембра касно поподне влада Егона Кренца (у оставци) донела је одлуку која је одмах ступила на снагу да *сви грађани НДР могу без посебних услова добити визу за путовање и исељење на Запад* (А МСПС, ССИП, НДР, 1989, ф. 44, кл. 6, бр. 445150) (Амбасада СФРЈ Берлин–ССИП 1989). Међутим, оно што не пише у овом извештају Амбасаде јесте да је премијер у оставци Кренц на телевизији на тако неспретан и нејасан начин обелоданио ову меру као да она значи *моменталну могућност преласка границе без икакве процедуре!* Становници источног дела Берлина масовно су похрлили према граничним прелазима а полиција им је отворила капије Зид саграђеног 1961. године. Уметници су почели да цртају мурале и исписују пароле по бетонском зиду коме се са источне стране није смело прићи ближе од неколико метара а убрзо ће почети и његово стихијско рушење тако да су комади зида постали туристички сувенири.

Јасно је било да је то означило крај четрдесетогодишњег режима али и државе која ће годину дана касније нестати простим припајањем СРН. Када се еуфорија смирила многи су схватили да је НДР осим мана имала и врлине које је требало сачувати. Али у оним данима општенародног карневала ствари су текле стихијом и потпуним одбацивањем дотадашњег система. Наследница ЈСПН партија „Левица“ (*Die Linke*) данас игра другоразредну улогу у политици уједињене Немачке. На последњим изборима за Бундестаг септембра 2021. године освојила је око 5% гласова што представља преполовљавање у односу на претходни циклус.

## Чехословачка

Дешавања у НДР директно су се одразила на Чехословачку. Година је у Прагу отпочела бурно. Прве антирежимске демонстрације за повод су искористиле 20. годишњица трагичне смрти студента Јана Палаха (16. јануара 1969. године он се јавно спалио у знак протеста због интервенције у Чехословачкој). Манифестације на Вацлавским намјестима полиција је растурила употребом водених шмркова и силом а приведено је 91 особа. За демонстрације је власт оптужила домаћу опозицију („повељаше“) и западне радио станице Слободна Европа и Глас Америке. И у наредним данима демонстрације су настављене а органи реда су их насилно сузбијали хапсећи учеснике и организаторе (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1989, ф. 13, кл. 1, бр. 42270, 42616, 43350) (Амбасада СФРЈ Праг–ССИП 1989). Подршка је стизала из Пољске. Тих дана су студенти и млађи људи одржавали демонстрације у Варшави испред Амбасаде ЧССР у знак подршке опозицији у Чехословачкој. Једна од узвикиваних парола је била „Хоћемо Европу без граница“. После сат времена полиција је растерала окупљене а један број привела (А МСПС, ССИП, Пољска, 1989, ф. 48, кл. 1, бр. 43953) (Амбасада СФРЈ Варшава–ССИП 1989).

Представници једне од дисидентских група („Пољско-Чехословачка солидарност“) обраћали су се и Амбасади СФРЈ у Прагу тражећи осуду НДР због затварања дисидената у тој земљи (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1989, ф. 13, кл. 1, бр. 42616). Треба истаћи да је широм Чехословачке постојало двадесетак међусобно независних опозиционих група чије је деловање усмеравала организација дисидената окупљена око Повеље 77. Опозиција је илегално издавала лист Народне новине (*Lydove novine*) (А МСПС, ССИП, Чехословачка, ф. 13, кл. 2, бр. 46519) (Амбасада СФРЈ Праг–ССИП 1989).

Руководство Чехословачке дуго је одбијало да крене путем којим су охрабрани Горбачовљевом перестројком кренуле Мађарска и Пољска. Може се констатовати да су се НДР, Чехословачка и Румунија до новембра-децембра 1989. године одупирале променама које су, што ће време убрзо показати, означиле напуштање дотадашњег система. Чехословачко руководств исказивало је велике резерве према узору из СССР-а јер „решења за постојеће проблеме у изградњи социјализма траже се у капиталистичким категоријама (тржишна економија, приватно власништво, буржоаска демократија, партијски плурализам и др.).“ Такође су упућиване

замерке московском руководству да на међународном плану чини неоправдане уступке САД (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1989, ф. 13, кл. 2, бр. 48737) (Амбасада СФРЈ Праг–ССИП 1989). Врх Комунистичке партије ЧССР негативно је гледао на кретања у Мађарској и Пољској оцењујући да представљају подстицај домаћим непријатељским снагама. Заузет је чврст став да нема дијалога са опозицијом (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1989, ф. 13, кл. 3, бр. 414862) (Амбасада СФРЈ Праг–ССИП 1989).

Очекивано, као и претходне године, тензије су подигнуте уочи и на годишњицу интервенције ВУ 1968. године. Новост је била да су се сада у Будимпешти и Варшави ретроактивно десолидарисали са овом акцијом (две земље биле су саучесници у интервенцији). Због тога је руководство у Прагу бурно реаговало. Одбацило је ревидиране оцене о догађајима из 1968. године који су изнети од највиших партијских и државних форума у Мађарској и Пољској, оцењујући их некомпетентним и грубим мешањем у своје унутрашње ствари (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1989, ф. 13, кл. 6, бр. 434229) (Амбасада СФРЈ Праг–ССИП 1989). Још је горе било то да су на годишњицу интервенције, 21. августа демонстрације на Тргу светог Вацлава започели „гости“ из Мађарске. „Из званичних информација произилази да демонстрације почеле (...) када група мађарских `туриста` развила транспарент са натписом `долазимо са цвећем а не са тенковима`, што био сигнал за почетак. Учествовало око 1.500 особа (западне агенције наводе број од две до три хиљаде учесника), чс. грађана, као и представника мађарског савеза младих демократа, пољске `Солидарности` и из Италије (посебно поменути чланови Радикалне партије). Учесници извикивали пароле подршке развоју у Пољској и Мађарској (...)“ Милиција је демонстрације растурила а према извештајима прашке штампе приведено је 320 чехословачких држављана и 50 странаца (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1989, ф. 13, кл. 6, бр. 434470) (Амбасада СФРЈ Праг–ССИП, 22.8.1989). Како је међу ухапшеним странцима било мађарских држављана то је Будимпешта искористила за заоштравање односа и доказивања да чврсто стоји на новом курсу демократизације. Тамошњи опозиционари окупљени око покрета FIDESZ<sup>18</sup> добили су дозволу власти да организују демонстрације испред амбасаде Чехословачке тражећи ослобађање својих чланова. Демонстранти су даноноћно стајали испред зграде а полиција је била присутна и пасивна. Протест који је уручен у Министарству иностраних послова

18 Данашња власт у Мађарској на челу са Виктором Орбаном који је био члан FIDESZ-а у оно време.

примљен је одбојно, „готово непријатељски“. Министар Ђула Хорн узвратио им је нотом готово ултимативног карактера којом је тражио ослобађање ухапшених мађарских грађана. Понашање МИП-а и опозиционих група било је координирано – основано је закључио чехословачки конзул у Будимпешти. За стање духова у распадајућем Источном блоку индикативно је мишљење овог чехословачког дипломате који је за стање у Мађарској окривио Москву, наводећи да је мађарска „полиција готово потпуно изгубила везе са Москвом (...) да ни Москва нема јасну политику према Мађарској“ па ствари пуштају да стихијски иду својим неповољним током (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1989, ф. 13, кл. 6, бр. 434698) (Амбасада СФРЈ Будимпешта–ССИП 1989).<sup>19</sup>

После краћег затишја догађаји су те јесени у Чехословачкој вртоглавом брзином кренули упоредо са онима у НДР. Био је то прави домино ефекат. Најпре су одржане демонстрације на дан установљења прве Чехословачке републике 28. октобра које је милиција растерала а 355 особа од чега 17 странаца привела. Власт их је оквалификовала као „провокаторе из иностранства“ (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1989, ф. 13, кл. 7, бр. 443861) (Амбасада СФРЈ Праг–ССИП 1989). Када је Хонекер демисионирао у Берлину и када је дошло до отварања граница према СРН режим у Прагу није имао више маневарског простора. У владајућим структурама завладао је страх. После промена у НДР-у, чији се режим са злогласним STASI-јем чинио несмењив мирним путем, појачан је притисак на ЧССР да убрза промене. У извештајима се констатује да опозиција, потпомогнута са Запада али и од нових политичких структура у Мађарској, Пољској и НДР, појачава своју активност (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1989, ф. 13, кл. 7, бр. 445606 и 446622) (Амбасада СФРЈ Праг–ССИП 1989).

Уследили су догађаји који су остали у историјској свести као „Плишана револуција“. Почели су 17. новембра демонстрацијама (одобреним од стране власти) које су обележавале педесету годишњицу од студентских протеста против немачког окупатора 1939. године у којима је било убијених. И сада 1989. године органи безбедности сукобили су се са манифестантима. У сукобима је према званичним подацима било 38 повређених демонстраната и пет полицајаца. Демонстрације су изазвале широко незадовољство

---

19 „Забелешка о разговору Здравка Бисића, трећег секретара ове амбасаде са конзулом Чехословачке амбасаде у Будимпешти Франтишком Верденихом, дана 30. августа 1989. године“. Према сачуваним документима није могуће утврдити да ли су и када ухапшени мађарски држављани пуштени на слободу али претпостављамо да је морало тако бити.

у јавности, глумци и друге јавне личности су се солидарисале са студентима, отказане су све уметничке и друге приредбе. Пароле демонстраната су биле: Хоћемо нову владу! Рушење комунизма! Доле милиција и армија!... Испоставиће се да је то био последњи трзај режима и да је већ унутар њега дошло до диференцирања. Демонстрације које су уследиле наредних дана нису сузбијане а незадовољство се проширило на читаву земљу. Медији су се отворили, почели су да опширно извештавају са протеста, створена је заједничка опозициона организација Грађански форум (Občanski forum), свакодневно су одржаване демонстрације у центру Прага а читав град био је излепљен плакатима у којима се изражавало незадовољство постојећим репресивним системом. На ванредном пленуму ЦК КПЧС одржаном 24. новембра усвојене су бројне оставке кадрова који су у претходном двадесетогодишњем периоду управљали земљом а међу њима Густава Хусака који је убрзо демисионирао и са места Председника Републике. Очито је било да је победио нови курс који ће и Чехословачкој донети убрзан повратак у капитализам и парламентарну демократију пресађену са Запада. Ново поглавље отворила је Федерална скупштина Чехословачке 29. децембра 1989. године. Она је предвођена својим новим председником Александром Дубчеком *једногласно* изабрала водећег дисидента Вацлава Хавела за новог Председника Републике (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1989, ф. 13, кл. 7, 446623, 446746, 446883, 447413, 448122; кл. 8, бр. 451670) (Амбасада СФРЈ Праг–ССИП 1989). У извештају Амбасаде СФРЈ у Москви послатом 1. децембра описује са како је саветник тамошње Чехословачке амбасаде југословенском саговорнику изразио забринутост развојем догађаја: У односу на `Прашко пролеће 1968.` ово је много опасније. Тада се тражио хуманији облик социјализма а сада је отворено на делу рестаурација капитализма и грађанског друштва (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1989, ф. 13, кл. 7, бр. 448122).

На тај начин је драмски писац и дисидент Хавел право из затвора у коме је служио своју последњу деветомесечну казну дошао на место шефа државе. Федералну скупштину чинио је стари комунистички сазив и он је послушно без и једног гласа против изгласао за шефа државе дотадашњег непријатеља система. Убрзо су се Чешка и Словачка споразумно и мирно разишле и наставиле свака посебно ка НАТО и ЕУ. То је био пут којим су паметни народи предвођени паметним елитама кренули.

## ЗАКЉУЧАК

У чланку су обрађени догађаји у три земље централне Европе важне за синхрони распад система реалног социјализма 1989. године: Пољска, Чехословачка и НДР. Дешавања у Мађарској а поготову у Румунији била су такође важна али она завређују посебан чланак. У све три земље чланице ВУ налазимо неке заједничке одлике политичког развоја. Пре свега масовно неприхватање совјетског tutorства и наметања система почевши од 1945. године. Разлика је лежала у томе што су Пољска и Чехословачка биле ослобођене од окупатора захваљујући пре свега Совјетској армији и након много претрпљених жртава могле су се ипак сматрати победницима у рату. Победници који су протерали готово сво немачко становништво из области у којима је оно до тада било у већини као што су Судети у Чехословачкој или Шлезизија у Пољској. Онај део поражене Немачке који је био најпре окупациона зона СССР-а, стекао је формалну независност 1949. године и продужио је да се развија брже но друге земље социјалистичког система. Све три земље припадају оном корпусу названом Средња (Централна) Европа који се развијао у складу са вековним традицијама некадашњих царстава: Аустро-Угарског и Немачког. Можда и у тој особеној култури и индустријској развијености можемо открити дубље узроке сталног отпора совјетској хегемонији.

После 30 година од догађаја који су својевремено били означавани као „крај историје“ и почетак златног доба човечанства у коме се више неће ратовати јер је ето срушен неуспели експеримент социјализма и превазиђена блоковска подела – неке поуке и закључци се намећу. Најпре, данашња кретања у Европи а посебно у неким земљама бившег Источног блока показују прерани замор демократијом и свим оним за чим се у периоду после 1945. године толико жудело. Данас управо Пољска, Чешка, Словачка а нарочито Мађарска показују велики отклон од ЕУ и одбацују заједничку политику коју води Брисел. Чини се да је некадашњи анимозитет према Москви замењен новим према „бриселској бирократији“. Народы истока и њихове елите сувише су брзо заборавили на све стеге реалсоцијализма. Или је то у људској природи да никада није задовољна? У деловима СРН који су до октобра 1990. године били НДР јавила се исувише брзо носталгија за претходним системом ако не и за државом коју су онако еуфорично сахранили. Ударац главом о тврди зид (макар не био „берлински“) неолибералног капитализма довео је многе до тога да се са љубављу и мучнином сећају `старих добрих времена`.

Та времена нису била уопште тако сјајна колико протоком времена на пожутелим фотографијама могу данас изгледати чак и код нас. Живело се у неслободним системима, са крутом идеологијом обавезном за све, без могућности за противљење, често у материјалним оскудицама. Источноевропски режими су попадали један за другим пре свега као последица перестројке и нове политике Москве. Беневољентношћу Кремља који је распустио Варшавски уговор и отпустио све оне који су желели да се ослободе испод његове стеге. А сви су то хтели. Сви су радо претрчали из ВУ у НАТО упркос јавним жељама за неутралношћу. Сви су одбацили социјализам и прихватили капитализам упркос заклинању да само желе побољшати социјализам. Да ли су то биле пароле које су биле прихватљиве за оно време? Неискрене и притворне пароле?

### РЕФЕРЕНЦЕ

- Архив Министарства спољних послова Србије [А МСПС], фонд Савезни секретаријат за иностране послове [ССИП], 1988, Чехословачка, ф. 18, 19; НДР, ф. 49; Пољска, ф. 53; СССР, ф. 64; 1989, Чехословачка, ф. 13; НДР, ф. 44; Пољска, ф. 48.
- Гедис, Џон. 2003. *Хладни рат. Ми данас знамо*. Београд: СЛЮ.
- Петровић, Ненад Ж. 2007. „Депеше југословенског војног изасланика из Будимпеште 1956-1957. године.“ *Војноисторијски гласник*, (1–2): 181–196.
- Петровић, Ненад Ж. 2008. „Доктрина `ограниченог суверенитета` у хладном рату на примеру Чехословачке 1968. године.“ *Страни правни живот*, (3): 59–76.
- Петровић, Ненад Ж. 2010. „Однос Југословенског врха према интервенцији у Чехословачкој 1968.“ *Историја 20. века*, (3): 107–124.
- Петровић, Ненад Ж. 2010. „Процена врха ЈНА о политичким и безбедносним приликама у Чехословачкој након интервенције Варшавског уговора (1968–1969).“ *Војноисторијски гласник*, (1): 172–200.
- Петровић, Ненад Ж. 2012. „Подухват `Гама`. Обавештајна акција ЈНА у Будимпешти 1956–1957. Непознати документи Војног архива.“ *Историја 20. века*, (1): 227–239.
- Петровић, Ненад Ж. 2020. „Дисиденти у Чехословачкој и Југославији крајем 70-их година 20. века. Упоредна студија на случају Повеле 77 и часописа Часовник.“ *Политичка ревија*, (3): 307–327.

- Петровић, Ненад Ж. 2021. „Криза у Пољској 1980-1982. године и политика Југославије“, реферат на годишњем сусрету историчара Пољске и Србије, одржаном у Београду 16–17. септембар 2021. године.
- Bogetić, Dragan. 1990. *Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Bogetić, Dragan. 2000. *Jugoslavija i Zapad 1952-1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Bogetić, Dragan. 2006. *Nova strategija Jugoslovenske spoljne politike 1956-1961*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Dedijer, Vladimir. 1969. *Izgubljena bitka Josifa Visarionoviča Staljina*. Sarajevo-Beograd: Svjetlost, Oslobođenje.
- Hobsbaum, Erik. 2004. *Doba ekstrema. Istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991*. Beograd: Dereta.
- Jovanović, Jadranka. 1990. *Jugoslavija i Savet bezbednosti Organizacije ujedinjenih nacija 1945–1985*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Kenedi, Pol. 2003. *Uspon i pad velikih sila. Ekonomska promena i ratovanje od 1500. do 2000. godine*. Podgorica-Beograd: CID, Službeni list SCG.
- Lis, Lorejn M. 2003. *Održavanje Tita na površini. Sjedinjene Države, Jugoslavija i Hladni rat*. Beograd: BMG.
- List, Marina. 2015. *Povelja 77*. Zagreb: Filozofski fakultet. /u rukopisu/
- Packovski, A. 2001. *Pol stoljeća povijesti Poljske 1939–1989*. Zagreb.
- Stambolija, Nebojša. 2014. „Odnos jugoslovenske javnosti i vlasti prema ratnom stanju u Poljskoj 1981-1983.“ *U Poljska i Jugoslavija u međunarodnim odnosima posle Drugog svetskog rata*, 176–185. Bidgošć: Univerzitet Kazimira Velikog.

Nenad Ž. Petrović\*

*Strategic Research Institute, Belgrade*

## **THE DISINTEGRATION OF THE EASTERN BLOC AT THE END OF 1980s ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF FMFA\*\***

### **Resume**

Events in three Central European countries, which were important for the synchronous dissolution of the system of real socialism in 1989 – Poland, Czechoslovakia and the German Democratic Republic, have been analyzed in this article. Events in Hungary and especially in Romania were also important, but they deserve a separate article. Some common characteristics of political development may be found for these three countries, members of the Warsaw Treaty. First of all, this refers to the mass refusal to accept the Soviet guardianship and the imposed system starting from 1945. The difference lies in the fact that Poland and Czechoslovakia were liberated from the occupier, first of all, thanks to the Soviet army, and after they suffered significant casualties, they could have been considered the winners of the war. They were the winners, who expelled almost all German inhabitants from regions, where they had formed a majority, such as Sudety in Czechoslovakia and Silesia in Poland. That part of defeated Germany, which was the occupation zone of U.S.S.R, gained formal independence in 1949 and continued to develop faster than other countries of the socialist system. All three countries belong to that corpus called Middle (Central Europe), which developed in accordance with the lasting traditions of previous empires: the Austro-Hungarian and German. Perhaps, deeper causes of constant resistance to the Soviet hegemony may be found in the specific culture and industrial development. Thirty years after events, which were marked at that time as the ‘end of history’ and the beginning of the golden age of humanity with no wars because the unsuccessful experiment of socialism was ruined and the division into blocs was transcended - some lessons and conclusions have been imposed. First, current trends in Europe, especially in some countries of the former Eastern

---

\* npetrovic21@yahoo.com

\*\* Federal Ministry of Foreign Affairs (in Serbian: Savezni Sekretarijat Inostranih Poslova – SSIP).

Bloc, indicate the early weariness with democracy and everything that people strived for in the period after 1945. Today, Poland, Czech Republic, Slovakia, and especially Hungary show great resistance to the EU and reject the joint politics led by Brussels. It seems that the former animosity towards Moscow was replaced by the new one towards “Brussels bureaucracy”. Peoples from the East and their elites forgot too early all constraints of real socialism. Or is it the human nature that is never satisfied? In some parts of the FRG, which had been GDR until 1990, nostalgia for the previous system appeared too early, and maybe for the state, which had been buried in such a euphoric way. Beating one’s head against a stone wall (although it is not “Berlin” wall) of the neoliberal capitalism has led many people to remember “good old times” with love and suffering. Those times were not as great as they may look like in yellowish photographs today when time passed, even in our country. People lived in systems, which were not liberal, with rigid ideology that was mandatory for everyone, without possibility to oppose something, and often in financial scarcity. Eastern European regimes fell one after another, first of all, as the consequence of perestroika and new politics that was started in Moscow. Also, this was caused by the Kremlin’s benevolence to dissolve the Warsaw Treaty and dismiss all those who wanted to be independent from its control. And everybody wanted that. Everybody ran gladly from the WT to NATO in spite of public wishes for neutrality. Everybody rejected socialism and accepted capitalism although they made vows that they wanted to improve socialism. Were these only slogans that were acceptable for that time? Insincere and hypocritical slogans?

**Keywords:** perestroika, the end of Cold War, Warsaw Treaty, solidarity, socialism, capitalism \*

---

\* Овај рад је примљен 5. октобра 2021. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. фебруара 2022. године.